

**Ермакова А.М. дацэнт кафедры беларускай мовы
Дысцыпліна – Фанетыка. Фаналогія. Арфаэпія. Арфаграфія. Графіка.
Студэнтам першага курса філалагічнага факультэта спецыяльнасці
“Беларуская мова і літаратура. Замежная мова (англійская)”**

ФАНАЛОГІЯ

1. Фаналагічны аспект фанетыкі
2. З гісторыі ўзнікнення фаналогіі
3. Фаналагічныя школы
4. Фанема, дыферэнцыяльныя і інтэгральныя прыметы фанем

Моўны апарат чалавека можа ўтвараць мноства самых разнастайных у фізічных адносінах гукаў. Але далёка не ўсе яны служаць сродкам адрознення значымых моўных адзінак (марфем, слоў). Для пэўнага моўнага калектыву важныя не ўсе магчымыя гукі, а толькі тыя, што служаць сродкам адрознення слоў і іх форм. Такія асноўныя функцыянальна важныя адзінкі мовы, якія служаць для адрознення слоў, марфем, называюць фанемамі. Уся разнастайнасць гукаў той ці іншай мовы зводзіцца да невялікай колькасці фанем, якія ўтвараюць звычайна рацыянальную і эканомную сістэму (у розных мовах свету колькасць фанем вар'іруецца ад 12 да 80). Навука, што даследуе фанемы і іх сістэму, называецца фаналогіяй.

1 Фаналагічны аспект фанетыкі

Лінгвісты, што працягваюць традыцыі І.А. Бадуэна дэ Куртэнэ і Л.В.Шчэрбы, адмаўляюць наяўнасць дзвюх самастойных навуковых дысцыплін, адна з якіх – фанетыка, другая – фаналогія. Фанетыка і фаналогія – два розныя аспекты даследавання аднаго аб'екта. Фанетыка вивучае гукавыя сродкі мовы, прырода якіх матэрыяльная, таму і артыкуляцыйнае, акустычнае і перцэптыўнае вивучэнне гукавых адзінак абапіраецца на непасрэднае назіранне. Артыкуляторная фанетыка асвятляе пытанні ўтварэння гукаў мовы, адказвае на пытанне, якія органы моўнага апарату і якім чынам удзельнічаюць ва ўтварэнні гукаў мовы. Акустычная фанетыка адказвае на пытанне, як арганізавана гукавая хваля, у якасці матэрыяльнага пераносчыка інфармацыі. Перцэптыўная фанетыка вивучае ўспрыманне гукаў носьбітамі мовы. Фаналогія (функцыянальная фанетыка) вивучае гукавы бок мовы ў яго функцыянальнай значнасці. Яна спрабуе адказаць на пытанні, як гукі мовы выкарыстоўваюцца ў камунікатыўным працэсе, якую функцыю пры гэтым выконваюць і як выконваюць.

Такім чынам, фанетыка і фаналогія ў якасці асноўнага аб'екта маюць адно і тое ж: найкарацейшыя гукавыя адзінкі мовы самі па сабе або ў іх функцыянаванні ў якасці адзінак, што адрозніваюць абалонкі слоў і форм.

Адсюль вынікае, што фанетыка і фаналогія ўяўляюць сабой адно цэлае, бо адрозніваюцца не рознымі аб'ектамі вывучэння, а рознымі аспектамі вывучэння аднаго і таго ж аб'екта. Развіццё ідэі Бадуэна дэ Куртэнэ атрымалі ў працах яго вучня Л.В. Шчэрбы, які выявіў гукавыя фактары, што абумоўліваюць вылучэнне фанем у маўленні, указаў на сэнсаадрознівальную функцыю фанемы. Зыходныя ідэі Бадуэна леглі ў аснову прац Н.Ф.Якаўлева, які ўнес значны ўклад у развіццё фаналогіі.

2. 3 гісторыі ўзнікнення фаналогіі

Фаналогія – маладая навуковая дысцыпліна, узнікненне і паспяховае развіццё якой у XX стагоддзі з'яўляецца заканамерным, бо менавіта гэты перыяд характарызуецца: 1) цікавасцю навук да мінімальнага аб'ектаў свайго прадмета; 2) усведамленнем прынцыпу ўсеагульнай сувязі з'яў, сістэмнасці аб'ектаў даследавання, увагай да структуры.

Тэарэтычнае асэнсаванне таго, пгго ў аснове мноства гукаў, што з'яўляюцца падчас маўлення, ляжыць пэўная невялікая колькасць фанетычных адзінак, прывяло ў навуцы аб мове да адкрыцця такой існай адзінкі, як фанема, і ўсталявання бадай самай распрацаванай і дакладнай дысцыпліны ў мовазнаўстве – фаналогіі, што вывучае ўласцівасці і функцыі гэтай адзінкі, яе адносіны да аднародных з ёй адзінак і да іншых адзінак мовы.

Фаналогія ўзнікла ў Расіі ў 70-я гады XIX стагоддзя. Заснавальнікам тэорыі фанемы і адначасова стваральнікам самай разгалінаванай і шматаспектнай фаналагічнай канцэпцыі з'яўляецца рускі мовавед польскага паходжання, заснавальнік Казанскай лінгвістычнай школы І.А.Бадуэн дэ Куртэнэ. У 1870 годзе Бадуэн дэ Куртэнэ сфармуляваў тэзіс аб прынцыповым “несупадзенні фізічнай прыроды гукаў з іх значэннем у механізме мовы.” Ён разглядаў фанему практычна без усялякіх адносін да яе гучання, да канкрэтнай матэрыяльнай рэалізацыі ў пэўных гуках. Бадуэн дэ Куртэнэ прапанаваў тры падыходы да вызначэння фанемы (вызначаць фанему як рухомы кампанент марфемы, як “псіхічны эквівалент гука”, як “абагульненне антрапафанічных уласцівасцей”). Усе тры падыходы, нягледзячы на іх абагульнены характар, паслужылі асновай для ўзнікнення навуковых школ і кірункаў у мовазнаўстве. Працягнуў ідэі Бадуэна дэ Куртэнэ яго вучань Л.В. Шчэрба, які выявіў гукавыя фактары, што абумоўліваюць падзел маўлення на фанемы, указаў на сэнсаадрознівальную функцыю фанемы. Зыходныя ідэі Бадуэна дэ Куртэнэ атрымалі развіццё ў працах Н.Ф.Якаўлева. На аснове ідэй адзначаных вучоных фаналогія атрымала далейшае развіццё і сусветнае прызнанне ў працах пражскіх лінгвістаў.

3. Фаналагічныя школы

Ідэі Бадуэна дэ Куртэнэ аб ролі гукаў у механізме мовы аказалі вялікі ўплыў на развіццё фаналагічных даследаванняў. Яны з'явіліся зыходнымі

тэарэтычнымі прадпасылкамі для розных фаналагічных школ 20 ст., і найперш такіх, як Маскоўская (Р.І. Аванесаў, У.М. Сідараў, П.С.Кузняцоў, А.А. Рэфармацкі, В.В. Іваноў, М.В. Паноў і інш.) і Ленінградская (Л.У.Шчэрба, Л.Р. Зіндэр, М.І. Матусевіч, Л.В. Бандарка і інш.) фаналагічныя школы, Пражская лінгвістычная школа. Развіваючы ідэі І.А. Бадуэна дэ Куртэнэ, розныя фаналагічныя школы падыходзяць з розных бакоў да цэнтральнага пытання фаналогіі – вызначэння сутнасці фанемы, г.зн. вызначэння тых прымет, якія складаюць змест фанемы. Яны па-рознаму асвятляюць суадносіны паміж фанемай і гукам, у якіх яна праяўляецца ў моўнай плыні. Гэта тлумачыцца тым, што фанемы, як і іншыя адзінкі мовы, маюць два спосабы існавання: у сістэме мовы, дзе яны знаходзяцца ў апазіцыі, і ў тэксе, дзе яны рэалізуюцца ў канкрэтным гуку. У сувязі з гэтым адны даследчыкі вызначаюць фанему праз фаналагічную пазіцыю, другія праз фаналагічную апазіцыю.

Прадстаўнікі Маскоўскай і Ленінградскай фаналагічных школ лічаць, што фанема як карацейшая адзінка плану выражэння значымых адзінак мовы вылучаецца пры дапамозе сэнсавых фактараў. Фанема можа выступаць у якасці плану зместу самастойных моўных адзінак (напрыклад, злучнік і, прыназоўнік з і інш.). Адсюль прадстаўнікі Ленінградскай фаналагічнай школы робяць выснову аб аўтаномнасці фанемы, аб тым, што яна не змешваецца ў пазіцыі нейтралізацыі з іншымі фанемамі. Аднолькавыя гукі, якія выступаюць у моцнай і слабай пазіцыі разглядаюцца ў якасці адной фанемы. Напрыклад, у слове *вада* вылучаюць дзве галосныя фанемы / а /. Прадстаўнікі гэтай школы не ўлічваюць, што ў пазіцыі пад націскам супрацьпастаўлены дзве розныя фанемы (/ о / і / а / - воды), а пазіцыя нейтралізацыі фанемных супрацьпастаўленняў прыводзіць да супадзення розных фанем у адным алафоне.

Прадстаўнікі Маскоўскай фаналагічнай школы не падзяляюць тэзіс аб аўтаномнасці фанемы і немагчымасці супадзення розных фанем у адным алафоне. Зыходным момантам для вызначэння фанемы яны лічаць тэзіс аб тоеснасці марфемы. Адной фанемай лічыцца ўвесь шэраг пазіцыійных чаргаванняў, такі рад пачынае фанема ў моцнай пазіцыі.

Спрэчкі паміж ЛФШ і МФШ дапамаглі кожнай з іх больш глыбока і дэтальна абгрунтаваць свае навуковыя пазіцыі, але, зразумела, не маглі выявіць, якая з іх мае рацыю, а якая не. Наяўнасць розных падыходаў - нармальна і здарова з'ява ў мовазнаўстве. Абедзве школы мэтазгодна разглядаць у якасці дапаўняльных, бо кожная з іх асвятляе адзін і той жа аб'ект з розных бакоў, што робіць яго апісанне аб'ёмным, больш грунтоўным.

4. Фанема, дыферэнцыяльныя і інтэгральныя прыметы фанем

Фаналогія – навука пра законы функцыянавання і развіцця гукавой матэрыі мовы, пра структуру фаналагічнай сістэмы як сістэмы ніжняга яруса. Мінімальныя адзінкі фаналагічнага яруса існуюць толькі таму, што маюць

матэрыяльную абалонку, якая можа быць успрынята чалавечым вухам, узноўлена яго моўным апаратам, зафіксавана спецыяльнымі прыборамі. Аднак пры ўсёй значнасці фізічнага боку змест знака не супадае з яго матэрыяльнай характарыстыкай. Змест знака выяўляецца яго месцам і функцыяй у строга вызначанай сістэме. Па-за знакавай сістэмай знак губляе значэнне (а ч в к р - чалавек).

Адно з найважнейшых, вызначальных паняццяў фаналогіі – паняцце фанемы. Фанемай называюць сукупнасць прымет, якія служаць для адрознення слоў. Гэта адно з найбольш складаных паняццяў. Складанасць у тым, што фанема ёсць абстракцыя, тое, што нельга адчуць органамі пачуццяў. Для разумення сутнасці фанемы неабходна выяўляць розніцу паміж фонам - алафонам - фанемай.

Фон (гук маўлення) – гэта прадукт, вынік аднаго вымаўлення акта, таму ён адрозніваецца ад вымаўлення да вымаўлення, ад індывідуума да індывідуума. Не існуе двух абсалютна аднолькавых фонаў, яны заўсёды будуць хоць мінімальна адрознівацца.

Калі фон – гэта фізічная адзінка, якая існуе ў прасторы і часе, то фанема – адзінка абстрактная. Фанема - гэта знак. Знак гэты адлюстроўвае пэўную сукупнасць фонаў. Як слова *кветка* ёсць знак для ўсіх кветак увогуле і для кожнай рэальнай паасобку.

Кветка канкрэтная. Я пасадзіла кветку (ружу, фіялку... пад акном... вясной...)

Рэальна існуе вялікая колькасць канкрэтных кветак, якія можна ўбачыць, да якіх можна дакрануцца.

Памяць чалавека захоўвае знак – кветка. Гэты знак – абстракцыя. У галаве ж няма ніводнай кветкі?

Як і кветка, рэальна існуе і фон (фон – фізічная адзінка). Такіх фонаў шмат, неабмежаваная колькасць, бо кожны вымаўляе гэты гук у працэсе маўлення.

Каб вымавіць гук (фон), неабходна ўзнавіць яго ў памяці, дзе захоўваецца, зразумела, не сам гук, а толькі яго знак, абстракцыя (фанема). Дакрануцца немагчыма, пачуць немагчыма (як думка!).

Дзе месца алафона ў гэтай сістэме? Функцыя фанемы – адрозніваць словы (дым, Рым, мім, жым...). Алафон жа не выконвае сэнсаадрознівальнай функцыі. Слова застаецца адным і тым жа, аднак падчас змянення формы слова па прычыне змены фаналагічнай пазіцыі фанема рэалізуецца рознымі алафонамі. Алафон – фанема ў слабай пазіцыі, варыянт фанемы (хоць – [хоц’], хоць бы – [ходз’бы]. Фанема / ц’ / рэалізуецца ў дадзеным выпадку алафонамі / ц’ / і / дз’ /). Колькасць алафонаў абмежаваная і залежыць ад колькасці магчымых фанетычных пазіцый. Алафон, як і фанема, абстрактны. Рэальны толькі фон, колькасць якіх неабмежаваная.

Такім чынам, фанема – найкарацейшая адзінка гукавой сістэмы мовы, якая выконвае сэнсаадрознівальную функцыю. Фанема з’яўляецца мінімальным элементам, які вылучаецца падчас лінейнага члянэння маўлення. Пры гэтым фанема з’яўляецца складаным элементам, бо ўяўляе

сабой сукупнасць прымет, якія служаць для адрознення слоў. Прыметы фанем могуць быць дыферэнцыяльнымі і інтэгральнымі. Фанема рэалізуецца ў гуках маўлення. У розных фаналагічных пазіцыях фанема праяўляецца праз варыянты, інакш алафоны.

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ